

VU Research Portal

Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers

Henneke, W.M.A.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Henneke, W. M. A. (2009). *Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

8 De bruiloftsstoet

's Morgens vroeg vertrekt de stoet onder klokgelui naar de kerk, in de winter wat later, in de zomer wat vroeger.⁶⁴⁰ Zo staat te lezen in het rituale van het bisdom Luik uit 1553, dat ook beschrijft hoe op de dag van het huwelijk, bruid en bruidegom met 'verwanten en burens van beide kanten op gepaste wijze, in een groep en volgens de oude en prijzenswaardige gewoonte der plaats, plechtig en eerbaar gekleed naar de parochiekerk komen'.⁶⁴¹ Een verordening van Karel V uit 1529 preciseerde: tussen 6 en 10 uur in de zomer, tussen 8 en 11 uur in de winter dient het bruidspaar bij de kerk te zijn voor de trouwplechtigheid.⁶⁴² Het verschil in tijd tussen zomer en winter heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat openbaarheid van het huwelijk erg belangrijk werd gevonden, zowel door de kerkelijke als de wereldlijke overheid. Ook oudere bronnen vermelden uitdrukkelijk dat men niet mag trouwen vóór zonsopgang, zodat iedereen kan zien dat het huwelijk wordt gesloten.⁶⁴³

Beeldmateriaal en beeldtraditie

Op de *Bruiloftsstoet* (Cat. VII.1; Afb. 51), een schilderij dat tegenwoordig meestal aan Jan Brueghel de Oude wordt toegeschreven en rond 1597 kan worden gedateerd, zien we bruid en bruidegom met hun gezelschap op weg naar de kerk. Algemeen wordt aangenomen dat de compositie teruggaat op een verloren origineel van zijn vader, Pieter Bruegel.⁶⁴⁴ De voorgrond van een dorpslandschap wordt van beeldrand tot beeldrand ingenomen door een ingetogen

⁶⁴⁰ In 14de-eeuwse stadsrekeningen van Gent komt een betaling voor aan de stadsbeiaardiers voor het luiden van de "bruutclocken" "elkes sondaghes jnde huwe tide, dat waren XXXVJ sondaghe binne den jare, daer men vp huwen mach." VAN WERVEKE 1899-1900, 124. Niet alleen de parochiekerk, maar ook de stad kon de klokken laten luiden. Greilsammer geeft nog enkele andere voorbeelden, zoals de bruidskeur van Brugge (1370), waarin de bruid verordend wordt terug in het huis te zijn waar het bruiloftsfeest wordt gevierd binnen de tijd dat de bruidsklokken luiden. CARTON C. & LAMBIN, "Les fiancailles et les noces", *Annales de la Société d'émulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre occidentale*, 2 (1840), 362. GREILSAMMER 1990, 163-164. De auteur meent overigens zonder dit verder te beargumenteren, dat de stadsklokken die werden geluid een vorm van concurrentie met de kerk zou zijn. Zie over het luiden van de klokken ook: BELMONT 1978, 652 e.v.

⁶⁴¹ (Vert. MH) *Rituale Leodiense* 1551 (ed. MARTÈNE 1700) Zie ook: VAN DE VEN 2000, 271. Ook oudere bronnen laten zien dat de naaste verwanten van beide zijden het bruidspaar naar de kerk begeleiden en van de kerk terug naar het huis waar het bruiloftsmaal plaatsvond. In de oudste stedelijke verordening omtrent de bruiloftsstoet (Ieper 1294) wordt het maken van speciale kleren voor de bruiloft alleen aan de naaste verwanten toegestaan: de bruid en bruidegom en degenen die hen naar de kerk geleiden en de twee die hen van de kerk terugbrengen. In Brugge (1370) wordt dit alleen toegestaan aan de vaders, broers en kinderen (sic!) van het bruidspaar en degenen die de bruid leiden. Voor de betreffende bruiloftskeuren van Ieper en Brugge zie resp. CARTON & LAMBIN 1840, 355 en CARTON, 1840, 362-363; verder GREILSAMMER 1990, 156.

⁶⁴² Vert. MH. Ordonnantie geciteerd naar GREILSAMMER 1990, 95.

⁶⁴³ De statuten van het bisdom Kamerijk (1270 en 1274) bepalen dat er getrouwd moet worden op het tijdstip dat men gewoon is de mis te vieren, namelijk ná zonsopgang, en dat bovendien de klokken moeten worden geluid, zoals gebruikelijk. In de statuten van 1270 wordt daaraan nog toegevoegd, dat het paar aan allerlei gevaren bloot staat als het vóór zonsopgang naar de kerk gaat. Zie GREILSAMMER 1990, 94-95. In de keur van Aardenburg (1330) staat een artikel volgens welk in de kerk moet worden getrouwd op straffe van een boete. VORSTERMAN VAN OYEN A., *Rechtsbronnen der stad Aardenburg* [Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, Eerste reeks, no.15], 's-Gravenhage, 1892, 106 § 97.

⁶⁴⁴ Alleen Ertz suggereert een andere inventor, namelijk Pieter Balten, die allerlei elementen uit andere werken van Bruegel zou hebben gebruikt voor deze compositie. ERTZ, 2000, II, 635-640. Zie verder: Deel 2, Cat. VI, Opmerkingen.

voortschrijdend gezelschap. De schilder heeft het moment weergegeven, waarop bruid en bruidegom zich met hun begeleiders tot één stoet formeren op weg naar de kerk. In het midden van de compositie staat op een lichte glooiing een molen met de wieken ongetwijfeld in feeststand.⁶⁴⁵ Tussen de takken van de bomen is links een kerktoren zichtbaar. Een herder die komt aangesneld vormt een contrast met het rustige voortgaan van de stoet. Op de achtergrond rechts geven rookwolken bij een grote boerenhoeve te kennen, dat er vuren zijn aangelegd onder de grote kookketels die klaarstaan. De voorbereidingen voor het bruiloftsfeest zijn in volle gang.

Van deze compositie die, op enkele verschillen na, door Pieter Breughel de Jonge en navolgers werd gekopieerd, bleef een vijftiental exemplaren bewaard.⁶⁴⁶ Het vroegst gedateerde werk is van 1623. Rond 1630 schilderde hij nog een vrije versie in spiegelbeeld (Cat.VII.4; Afb. 54).⁶⁴⁷ Van voor 1613 dateert een *Bruiloftsstoet op weg naar de kerk* (Cat.XIII.3, Afb. 112) met een pendant, een *Bruiloftsmaal met het aartshertogelijk paar* (Cat.XIII.3 pendant, Afb. 113), dat Jan Brueghel de Oude schilderde in opdracht van aartshertogin Isabella. Isabella liet zich met haar echtgenoot Albert op deze schilderijen portretteren.

Behalve de compositie van de *Bruiloftsstoet*, stammen alleen een *Stoet van de bruid* en *Stoet van de bruidegom* die deel uitmaken van de *Bruiloftsserie* van Marten van Cleve (Cat.X Serie A.a en b; Afb. 81 en Afb. 82) uit het derde kwart van de 16de eeuw. De serie wordt gewoonlijk rond 1570 gedateerd. Het aantal bewaard gebleven kopieën, waarvan enkele van Pieter Breughel de Jonge, is relatief groot en duidt op een zekere populariteit.⁶⁴⁸ Een precieze datering van de meeste stukken is niet mogelijk, maar waarschijnlijk werden ook deze composities, net als die van Bruegel, vooral in de eerste drie decennia van de 17de eeuw gekopieerd.

Met niet meer dan drie beeldtypes uit het derde kwart van de 16de eeuw en een vierde van het eerste decennium van de 17de eeuw van Jan Brueghel neemt de bruiloftsstoet in het beeldmateriaal een bescheiden plaats in. Van directe voorbeelden is geen sprake. De Duitse prenten met de reiende paren hebben niet model gestaan, hoewel zij in de Nederlanden bekend waren, zoals bleek uit de prentserie *Bruiloftsdansers* van Cornelis Bos. Evenmin is er een relatie met de middeleeuwse miniaturen, die uitsluitend personen uit de hogere kringen weergeven en waarvan de composities een heel ander karakter hebben.⁶⁴⁹ De bruiloftsstoeten op de Italiaanse

⁶⁴⁵ Er zijn verschillende molenstanden, waaronder een feeststand, een rouwstand en een ruststand. Links op de achtergrond van de *Gelijkenis van het grote gastmaal*, (Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum) is op een heuvel eveneens een molen te zien, waarvan de wieken misschien in feeststand staan. (Cat. II.1, Afb. 3)

⁶⁴⁶ De herdersfiguur komt, evenals de paardenschedel, alleen voor op het schilderij in Brussel en op een enkele kopie, zoals op het exemplaar in Avignon (Cat.VII.1a; Afb. 52) en de versie van Josse de Momper de Jonge (Cat.VII.5; Afb. 55) Zie ERTZ 2000, II, 633-640.

⁶⁴⁷ ERTZ 2000, II, 633, afb. 503, E824*.

⁶⁴⁸ Van de *Stoet van de bruid* en *Stoet van de bruidegom* is een zestal paren bekend, waarvan twee (Cat.XD en Cat.XE) van Pieter Breughel de Jonge, en vier losse exemplaren. Op grond van het totaal aantal bewaard gebleven stukken behorend tot de *Bruiloftsserie* kunnen er vijfendertig reeksen zijn geweest. Zie ook Deel 2, Cat. X, Opmerkingen.

⁶⁴⁹ Een voorbeeld is een Nederlands miniatuur van de maand Januari (Getijdenboek van Adelaide van Savoye, anoniem, XVde eeuw) waarop een stoet op weg is naar de kerk. De bruid schrijdt voort, terwijl haar overkleed bij de punten wordt opgehouden door bruidsjonkers links en rechts van haar. Helemaal achteraan loopt de bruidegom met twee begeleiders. Zie WAGENBERG-TER HOEVEN A.A.van, *Het Driekoningefeest. De uitbeelding van een populair thema in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw*. [Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, 28], Amsterdam, 1997, afb. 29. Niet altijd is op de miniaturen duidelijk of de stoet naar de kerk toegaat, zoals in een 14de-eeuws Duits handschrift van Hugo von Trimberg. Zie KNAPPERT 1914, afb. t.o. p. 62.

beschilderde 15de-eeuwse bruidskisten, de zogeheten *forzieri*, komen evenmin in aanmerking als voorbeeld.⁶⁵⁰ Meer voorbeelden van bruiloftsstoeten zijn niet aanwijsbaar met als enige uitzondering het fresco van het huwelijk van Maria en Jozef van Giotto in de Arenakapel te Padua.⁶⁵¹

Door de ogen van het publiek

De kerkgang van bruid en bruidegom was in alle maatschappelijke kringen gebruikelijk. Een document uit ca. 1525 over de *Graaf der rabauden* te Ieper, die onder meer tot taak had om bruiloften op weg naar de kerk te begeleiden en het bruidspaar te instrueren over wat zij daarbij moesten doen en laten, illustreert dit. De hoogte van de vergoeding die deze functionaris voor zijn diensten ontving was namelijk afhankelijk van de sociale groep waartoe bruid en bruidegom behoorden. In het document worden de volgende groepen genoemd: adel ("edelen geslachte"), rijke burgers ("poorterie ende gheslachte"), meesters ("persoonen ambochten ende neeringhen int meesterschap doende"), gezellen ("persoonen ambochten ende neeringhen noch doende in cnaepscepe, redelick ghegoedt zynde") en tenslotte de armen "up almoessen ende disschen levende".⁶⁵² Hoe het er bij de adel en zeer rijke burgerij aan toeging, of hoorde te gaan, komen we te weten uit het reeds eerder aangehaalde bruiloftsgedicht van Jan van der Noot.⁶⁵³

De bruid:

Ootmoedelyck gaende sonder ghelach,
Vergheselschapt met veel schoone Joncvrouwen
Suyver en geut, en menighe reyn maecht,
Naer den tempel om daer also te trouwen
Den jonghen Heer die heur seer wel behaecht.

Zij wordt voorafgegaan door muzikanten:

..., makende groot jolijt

⁶⁵⁰ Ook *cassoni* genoemd. In deze kisten, die meestal werden geschonken door de bruidegom aan de bruid, vervoerde zij een deel van haar uitzet. De kisten kwamen in de echterlijke slaapkamer te staan waar ze werden gebruikt als bergplaats en zitmeubel. Ze werden meegedragen bij de huwelijken van de Italiaanse stadsadel en rijke burgerij als de bruid naar het huis van de bruidegom werd overgebracht, de *domum ductio*. De enkele bruiloftsstoeten die op deze kisten zijn geschilderd geven trouwens deze *ductio ad maritum*, zoals het voeren van de bruid naar het huis van de bruidegom ook wel heette, en geen kerkgang weer. Volgens de traditie werd in Florence op de dag van de huwelijkssluiting (voor de notaris en niet voor de priester) de bruid onder begeleiding van de familie van de bruidegom naar diens huis gevoerd. Zie B. Witthoft, "Marriage rituals and marriage chests in Quattrocento Florence", *Artibus et historiae*, 3:5 (1982), 43-59. Voor afbeeldingen van deze bruidskisten: P. Schubring, *Cassoni. Truhen und Truhenbilder der italienischen Frührenaissance. Ein Beitrag zur Profanmalerei im Quattrocento*, Leipzig, 1915-1923, nrs. 48-50, 56 en 139. Verder: HUGHES G., *Renaissance cassoni: masterpieces of early Italian art: painted marriage chests 1400-1550*, Polegate/etc., 1997.

⁶⁵¹ VAN MARLE, I, 121-122.

⁶⁵² Deze 'graaf' moest tegen een vergoeding onder meer bruiloften op weg naar de kerk begeleiden en het bruidspaar instrueren over wat zij daarbij moesten doen en laten. Men kon hem bovendien vragen om tegen betaling extra diensten te verrichten, zoals "ten tresore te stane" (te zorgen voor de ontvangst van het geld?), "tzelfer te halen" (de geldkist te halen?) of "ter tafel de dienen" (aan tafel te bedienen). DIEGERICK I., "Le comte des Ribauds à Ypres, 1525", *ASF*, 2e série, XI (1857-'61), 133-142, i.h.b. 134, 139. Over de *Ribauden* of *Moerkinderen* in Gent, die vele verschillende functies vervulden, maar niet die begeleiders van bruiloften: DE POTTER F., *Gent van den oudsten tijd tot heden: geschiedkundige beschrijving der stad*, Gent, z.j., 375-382

⁶⁵³ Vs. 260-264, vs. 266-268 en vs. 269-278. Zie voor het hele gedicht tekstbijlage Jonker Jan van der Noot. Het gedicht is bijzonder door de uitgebreide beschrijving van het verloop van de bruiloft, hetgeen overigens thuishoorde in de traditie van het epithalamium. TUFTE V., *The poetry of marriage. The epithalamium in Europe and its development in England*, Los Angeles, 1970, 12-14. In de andere epithalamia van Van der Noot ontbreekt dit element. Zie VAN DER NOOT (ed. WATERSCHOOT 1975).

Op musickspel met soete hermonye
 Opt rustichste voorwaer van dien tyt.
 en door kleine meisjes met bloemen:

En recht voor heur gonghen met goy manieren
 Veel maechdekens jeuchdich, jonck, scoon en teer,
 Sroyende daer bloemkens tot een verchieren,
 Op dat elck hem soude verheughen meer.

Van de andere kant komt de bruidegom:

Op dander sy sachmen oock lustich comen
 Den Bruydegom fris ende triumphant,
 Wesende oock verselt tot synder vromen
 Met veel eelmans, om t'aensiene playsant;
 Comende aldus seer rustelyck ghestreken
 Door des Palleys sale lanck ende wijt,...

De stoet wordt beschreven als vrolijk, maar ingetogen, begeleid door muziek en bloemenstrooiende meisjes.⁶⁵⁴ Dit plechtig karakter kenmerkt ook de schilderijen.⁶⁵⁵ Ging het echter wel helemaal zoals het hoorde? Hoewel het slechts onopvallende details betreft, die het meest geaccentueerd zijn op de *Stoet van de bruid* en de *Stoet van de bruidegom* van Van Cleve, getuigden het praten en gebaren van sommige deelnemers aan de stoet in de ogen van het publiek precies van het gebrek aan decorum, dat paste bij boeren.⁶⁵⁶ Bovendien heeft de bruid een opvallend dikke buik.⁶⁵⁷ Zulke details zijn vast niet aan de aandacht van het toenmalig publiek ontsnapt.

Van 'bruidloop' naar bruiloft

De schilderijen van Pieter Bruegel en Van Cleve laten slechts een moment zien van het overbrengen van de bruid naar het huis van de bruidegom, het ritueel waarvan het woord 'bruiloft' is afgeleid.⁶⁵⁸ Op de late *Bruiloftsstoet op weg naar de kerk* van Jan Brueghel de Oude ligt het

⁶⁵⁴ Op Van Cleves *Stoet van de bruid* loopt helemaal vooraan een meisje met bloemen in haar hand.

⁶⁵⁵ Friedländer beschreef de *Bruiloftsstoet* van Bruegel bijvoorbeeld als volgt: "In no other painting by Bruegel is peasant life depicted so peacefully and cosily, without sharp edges and points, free of satire and reservations. It marks just about his farthest point of advance on the road to pure genre." FRIEDLÄNDER 1976, XIV, 29.

⁶⁵⁶ Ertz noemt het gesticuleren op Van Cleves stoeten zelfs heftig. ERTZ 2000, II, 632. Op afbeeldingen van stoeten in hogere kringen zien we dergelijke inbreuken op het decorum niet. Zie de forziere en miniaturen genoemd onder § *Beeldtraditie*. Dat het voeren van de bruid een plechtige en stille affaire was komt ook naar voren uit middeleeuwse teksten. 'Dus vergaderden si daer riderlike ... sonder gheruchten ende ghelut, oft men gheleit hadde ene bruoet' aldus een citaat in het Middelnederlands Woordenboek. Een ander citaat luidt: "Si ghingen ... hare sake ... soe ghestadelicke ane ..., ghelikerwijs als liede die riden ende bruoet voor hen vueren". Zie *MNW*, I, 'Bruoet', 'Bruyt'.

⁶⁵⁷ Ertz suggereert dat de bruid zwanger is. ERTZ 2000, II, 631-633. Zijn verklaring dat het gesticuleren een uiting van opwinding zou kunnen zijn over de ongepastheid van deze voorechtelijke zwangerschap lijkt me niet plausibel. Zie § *Nabijheid en distantie*.

⁶⁵⁸ Het woord 'bruiloft' is afgeleid van 'bruidloop' en betekende oorspronkelijk het overbrengen van de bruid naar het huis van de bruidegom hetzij in een reidans hetzij in een snelle loop. Zie *MNW*, I, 'Brulocht'. Belmont geeft aan dat in de Indo-europese talen geen andere termen voor huwen dan het 'geven van de dochter' en het 'voeren van de bruid' - in het Latijn zijn dat respectievelijk *dare filiam* of *tradere filiam* en *uxorem ducere*. Volgens haar vormden deze twee elementen de kern van het huwelijk en zijn ze waarschijnlijk typerend voor het Indo-Europese cultuurgebied. BELMONT 1978, 650-651. De linguïst Benvéniste heeft erop gewezen, dat voor het 'geleiden van een vrouw naar huis' en het 'nemen van een vrouw' door een man in de moderne Europese talen woorden worden gebruikt, die hun oorsprong vinden in het werkwoord voor 'geleiden', namelijk 'wedh-' (nog te herkennen in het Engelse 'to wed'). BENVENISTE E., *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, 2 dln, Parijs, 1969, 240.

accent op de gang naar de kerk. Het kerkgebouw vormt niet voor niets het middelpunt van zijn compositie. De andere stoeten daarentegen accentueren het moment van transitie. Bij Van Cleve beweegt de stoet zich voort in het landschap met links, in de verte, het huis van de bruid en rechts in het verschiet, de kerk waar men naartoe gaat en waarvan de toren steeds dichterbij komt. Dit valt af te leiden uit het feit dat de toren op de *Stoet van de bruid* verder weg is dan op de *Stoet van de bruidegom*. Met de kerkelijke cerenomie was het huwelijk definitief gesloten, maar de bruiloft was nog lang niet ten einde. Als na de huwelijksdienst het *Ite missa* was uitgesproken door de priester keerde men terug om feest te vieren, meestal in het huis van de bruid, waar alles klaar stond, zoals afgebeeld op een late variant van de *Bruiloftsstoet* (Cat.VII.5; Afb. 55).⁶⁵⁹ In de steden was het gebruikelijker om naar een feestzaal te gaan.

Aan het eind van de dag kwam dan het moment dat het paar het huwelijksbed moest bestijgen en dat stond gewoonlijk in het huis van de bruidegom. Misschien is haar aankomst daar te zien op een paneel *Begroeting van de bruid door de bruidegom* behorend tot de *Bruiloftserie* (Cat.X.g1, Afb. 95). Met het overbrengen van de bruid naar het huis van de bruidegom teneinde het huwelijk te consumeren was het doel van het overbrengen van de bruid bereikt, maar zoals al eerder werd geconstateerd had de consummatie van het huwelijk in het huwelijksritueel een ander gewicht gekregen. Hoewel niet meer strikt noodzakelijk voor een geldig huwelijk, werd er nog steeds veel waarde aan gehecht.⁶⁶⁰

De bruid vormde van oudsher het middelpunt van de bruiloftsstoet. Het overbrengen van haar persoon was een belangrijk onderdeel van de huwelijksuitwisselingen en ook al werd het huwelijk in de 16de eeuw gesloten door een wederzijdse trouwbelofte, de bruid werd volgens het wereldlijk recht nog steeds overgedragen. Vroeg niet de jongeman nog steeds de vader om de hand van diens dochter?⁶⁶¹ Zij ging uit de voogdijschap van haar vader of diens plaatsvervanger namelijk over in die van haar echtgenoot.⁶⁶²

Het kan daarom geen verwondering wekken dat dit overbrengen van de bruid nog steeds deel uitmaakte van het huwelijksritueel. Dit komt ook tot uitdrukking in het contemporaine taalgebruik. Zo beschreef stadssecretaris Jan van Hout de feesten die in Leiden in de eerste helft van de 16de eeuw werden gevierd gedurende de Carnavalsstijd en zei over de bruiloften, die na het Driekoningenfeest (6 januari) weer mochten worden gevierd: "... bruyden zach men gaen, 't Haer hangende opten schouw, met groter pracht te kerken".⁶⁶³ Niet het bruidspaar, maar de bruid is als het ware de verpersoonlijking van het huwelijk. De klokken die in de steden werden geluid ter gelegenheid van een huwelijk heetten dan ook bruidsklokken, geen huwelijksklokken. In 16de-

⁶⁵⁹ In de bruiloftskeur van Ieper (1294) is ook sprake van een terugkeer naar het huis van de bruid. Er staat 'zij die het bruidspaar naar de kerk brengen en de twee die hen terugbrengen'. (Vert. MH) LAMBIN 1840, 355, Art. 14. Charles Bocquet (1575) noemt het huis van een tante van zijn bruid. Zie BOCQUET 1882, 328.

⁶⁶⁰ Naar kerkelijke opvattingen werd door de consummatie het huwelijk 'vervolmaakt'. Zie hoofdstuk 3, § *Van copula naar consensus: het huwelijks sacrament*.
over de consummatie van het huwelijk in de kerkelijke huwelijksopvattingen.

⁶⁶¹ In een middelnederlandse boerde (klucht) krijgt een hardwerkende knecht na zijn dienst als beloning de dochter van zijn baas en al haar lijfgoed: "Alsoe wel diendi dare,/ Dat hem die dorper tenden jare/ /sine dochter gaf tenen wiue/ Ende al sijn goet na sinen live." Zie KRUYSKAMP 1957, nr. IX, vs. 23-26.

⁶⁶² In de Engelse uitdrukking 'to give away the bride' ligt dit beschikken over de bruid nog besloten.

⁶⁶³ Geciteerd naar: GIBSON 1965, n. 19. Het citaat komt uit een gedicht van 1579, opgenomen in J. Prinsen, "Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout", *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, XXII, N.R. 14 (1903), 232.

eeuwse kostuumboekjes die regionale en lokale dracht illustreren, is altijd een bruid met haar bruidsmeisjes afgebeeld, geen bruidspaar.⁶⁶⁴ Zelfs aan het kinderspel is af te lezen dat het bij de bruiloft voor de tijdgenoten toch vooral draaide om de bruid. Op Bruegels *Kinderspelen*, zien we een bruidje met haar gevolg.⁶⁶⁵ Een bruiloftsstoet heette in een 17de-eeuwse inventaris nog "eenen bruytskerckgang".⁶⁶⁶

Samenstelling van de stoet

Op de schilderijen is het overbrengen van de bruid goed te herkennen aan de manier waarop zij wordt meegevoerd door twee jongens die haar overkleed ophouden. Het zijn de 'brutliede', waarschijnlijk broers of andere mannelijke verwanten van de bruidegom.⁶⁶⁷ Zij volgt in gezelschap van een groep vrouwen en kinderen de bruidegom, die voorop loopt met een gevolg van volwassen mannen. De bruid werd afgehaald door de bruidegom om naar de kerk te gaan, maar het kwam ook voor dat bruid en bruidegom ieder met hun eigen gezelschap naar de kerk togen om elkaar daar te ontmoeten of misschien al wat eerder, zoals op de *Bruiloftsstoet*, lijkt te zijn weergegeven.⁶⁶⁸

Bruid en bruidegom worden weliswaar begeleid door hun wederzijdse families, want in de bruiloftsstoet liepen de naaste verwanten van bruid en bruidegom mee, maar deze verwanten zijn verdeeld naar sekse.⁶⁶⁹ Zij manifesteren zich daarmee in een bij huwelijken gebruikelijke groepering van mannelijke en vrouwelijke verwanten, die als zodanig betrokken zijn bij de transformatie van bruid en bruidegom tot echtpaar.⁶⁷⁰ De formatie van de stoet, maakt ongetwijfeld deel uit van dit transformatieproces van het bruidspaar, waarvan ook op de

⁶⁶⁴ WEIDITZ C. - Hampe Th. (red), *Das Trachtenbuch des Christoph Weiditz von seinen Reisen nach Spanien (1529) und den Niederlanden (1531/32)*, Berlijn/Leipzig, 1927; VICO ENEA, *Diversarum gentium nostrae aetatis habitus*, Venetiis, 1558; ANON., *Alderhande Habyt ende Cleedinge*, Antwerpen, 1570 [met houtsneden van Guillaume van Parijs]; BELLERUS J., *Omnium fere gentium habitus et effigies*, 1572; WEIGEL H., *Habitus praecipuorum populorum, tam virorum quam foeminarum singulari arte depicti/Trachtenbuch: darin fast allerley und der fürnembsten Nationen, die heutigs tags bekandt sein, Kleidungen, beyde wie es bey Manns und Weibspersonen gebreuchlich, mit allem vleiss abgerissen sein, sehr lustig und kurtzweilig zusehen*, Neurenberg <Hans Weigel> 1572; BRUYN Abraham de, *Omnium pene Europae, Asiae, Africae atque Americae gentium habitus/Trachtenbuch: De furnembsten Nationen und volckerkleydungen beyde Mans und Weybspersonen in Europa, Asia, Africa und America*, Antwerpen, 1581; AMMAN Jost, *Im Frauenzimmer wirt vermeldt von allerley schönen Kleidungen unnd Trachten der Weiber*, Frankfurt <Sigismund Feyerabend> 1586.

⁶⁶⁵ Over de iconografie van kinderspelen in de beeldende kunst: HINDMAN, 1981 (met een afbeelding van Bruegels schilderij)

⁶⁶⁶ De inventarisbeschrijving luidt: "Een schoustick, eenen bruytskerckgang, naer den ouden Breugel". Inventaris van Alexander Voets, 1689 te Antwerpen, gepubliceerd in het Antwerpsch Archievenblad, XXIII, 41, aangehaald in GLÜCK 1932, nr.71. Zie ook: DENUCE 1932, 312.

⁶⁶⁷ Hierop wijzen, behalve de oude gebruiken ook de betekenissen gegeven in het woordenboek van Kiliaen (1598) onder *sweerdhouder*, een andere naam voor *bruydleyder*, *paranymphus* en *agnatus sponsi proximus* (naaste verwant van de bruidegom). Andere bronnen noemen juist de bloedverwanten van de bruid als drager van het bruidszwaard. Bijv. de Keur van Appingedam (1377). Zie KNAPPERT 1914, 138 e.v. *MNW*, I, 'Brutliede' geeft als betekenis alleen bruidsbegeleider, getuige bij het huwelijk.

⁶⁶⁸ Over deze gebruiken zie: GREILSAMMER 1990, 156. Zij verwijst naar ROEVER N. de, *Van vrijen en trouwen. Bijdragen tot de geschiedenis van de oud-vaderlandsche zeden*, Haarlem, 1891, 200-202. Deze auteur geeft geen bronverwijzingen.

⁶⁶⁹ Over deze scheiding van mannen en vrouwen op de schilderijen heeft alleen Scheyer een opmerking gemaakt. E. Scheyer, "The wedding dance by Pieter Bruegel the Elder in the Detroit Institute of Arts: its relations and derivations", *The Art Quarterly*, 28 (1965), 167-193, i.h.b. 185. Deze formatie is al vanaf de vroegste voorstellingen van de kerkelijke huwelijksluiting te zien.

⁶⁷⁰ Zie hoofdstuk 2, § *Een overgangsritueel*.

schilderijen met het Zegenen van het bruidsbed nog iets is te herkennen. De stoet is tegelijkertijd een manifestatie van de alliantie van de twee families.⁶⁷¹

Maskerades, lawaai en ander feestgedruis

Aan het plechtig karakter van de stoet wordt op de composities van Pieter Bruegel en Van Cleve weliswaar afbreuk gedaan door het gesticuleren en praten van de deelnemers, maar van allerlei gebruiken variërend van ritueel lawaai, maskerades, het zingen van schuine liedjes tot aan het uitschelden van de bruid aan toe, is op de schilderijen toch geen spoor te bekennen. Al heel vroeg wordt zowel in wereldlijke als in kerkelijke bronnen afkeuring uitgesproken over muziek, gezang, schuine grappen en ander onbehoorlijk gedrag gedurende de kerkelijke plechtigheid en wordt het muzikanten verboden mee de kerk in te komen.⁶⁷² In de 16de eeuw worden hier nog steeds verboden tegen uitgevaardigd. Het maken van kabaal was dan ook een zeer oude gewoonte en een algemeen voorkomend verschijnsel bij de bruiloftsviering, in het bijzonder tijdens de stoet.⁶⁷³ Dit rituele lawaai, 'paramusique' genoemd, contrasteert met de harmonie van muziek.⁶⁷⁴ Aangenomen wordt dat de bedoeling ervan was om boze geesten (van de doden?) te verdrijven en de vruchtbaarheid te beschermen.⁶⁷⁵

Voor de 19de en 20ste eeuw zijn deze gebruiken voor heel Europa beschreven, waaronder ook Nederland, maar gelukkig laat ook een aantal 16de-eeuwse Nederlandse bronnen zien dat er heel wat rumoer was als een bruiloftsstoet door de straten trok. Zo is er in enkele 16de-eeuwse stedelijke verordeningen sprake van gemaskerde of verklede jongemannen en luidt het in een Brugse verordening van 1518: "Par ordonnance de nos très chers seigneurs (...), il sera permis de célébrer les festivités du mariage avec des musiciens, selon l'ancienne coutume." Deze zelfde

⁶⁷¹ WITTHOFT B., "Marriage rituals and marriage chests in Quattrocento Florence", *Artibus et historiae*, 3:5 (1982), 47, n. 49.

⁶⁷² Artikel 8 van de bruiloftskeur uit Ieper (1294) meldt dat de muzikanten die hun bruiloftsmuziek spelen, niet verder mogen komen dan het voorplein of portaal van de kerk. LAMBIN 1840, 352-367; WARNKOENIG II.1, 1836, 182-185; GREILSAMMER 1990, 96. In het *Evangelie van het spinrokken*, een tekst waarin de bijeenkomsten van vrouwen op zogeheten spinavonden worden beschreven, wordt de bruid een opwindende huwelijksnacht toegewenst. "..., quant j'alay espouser Janot Bleue-Lèvre mon mari, ma taye me salua en priant que je peusse avoir bon et roide encontre, dont je l'en merciay." (Toen ik Jan met de blauwe lippen ging trouwen, wenste mijn peettante mij een goede en stevige ontmoeting (lees: 'lekkere seks'), waarvoor ik haar bedankte. Vertaling MH naar GREILSAMMER 1990, 158.

⁶⁷³ BELMONT 1981, 15.

⁶⁷⁴ MARCEL-DUBOIS C., "La paramusique dans le charivari français contemporain", *LE GOFF & SCHMITT* 1981, 45-53. Het keukengerei dat wordt bespeeld als muziekinstrumenten zou associaties met de duivel oproepen en is ook afgebeeld als attributen van het 'vuile bruidspaar', dat tijdens Vastenavond optrad. Zie VANDENBROECK 1987, 277-280.

⁶⁷⁵ Belmont geeft een aantal citaten die betrekking hebben op verschillende streken in Frankrijk. M. Monnier, "Vestiges d'Antiquité observés dans le Jurassien", in: *Mémoires de la Société des antiquaires de Franche*, IV, 1823, 359: "On assure que loin d'effrayer de ces explosions subites d'armes à feu, elle [de bruid] paraît s'en divertir beaucoup, tant elle est persuadée que son mariage ne serait pas convenablement célébré si on n'y faisait qu'une faible et mesquine consommation de poudre; ce qui ferait augurer encore que devenue mère, elle ne sera pas bonne au lait, c'est-à-dire bonne nourrice." BELMONT 1978, 651-652. Zie ook BELMONT 1981, 15-21. Ook de priester smeekte bij de zegening van het bruidsvertrek vruchtbaarheid van het huwelijk af en vroeg om boze geesten te bezweren. In sommige streken sprak hij zelfs bezweringsformules uit. Voor het geloof in kwade geesten in de 16de eeuw: THOMAS K., *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England*, Harmondsworth, 1978 (1971).

verordening verbood echter om daarbij zingend of gemaskerd door de straten te trekken.⁶⁷⁶ Een burger van Gent bericht in 1585 over gemaskerde jongemannen die zich bij een bruiloftsstoet voegden en van wie er één werd gedood.⁶⁷⁷ Dit rituele lawaai werd alleen door jongemannen uitgevoerd.⁶⁷⁸ In de literatuur wordt er trouwens steeds op gewezen dat bruiloften op geweld konden uitlopen.⁶⁷⁹ Een Nijmeegse keur uit het begin van de 15de eeuw zegt: "Als men een bruyt trouwet, soe en sal nyemant den anderen slaen, noch in kyrckken noch in straten."⁶⁸⁰ Nog een ander voorbeeld van de gewelddadigheden waartoe een bruiloftsfeest aanleiding kon geven is het plakkaat van Karel V (1531), dat in 1589 door Filips II opnieuw werd uitgevaardigd en waaraan werd toegevoegd dat op de boerenbruiloften "officiëren ghestelt werden om te stillen de kyvagie soo daer eenige opkwam en mach men niet comen met rapieren, poignarden ofte andere wapens op verbeurte van deselve".⁶⁸¹ De auteur uit Gent beschrijft ook nog hoe bij een adellijke bruiloft genodigden gemaskerd door de straten renden en begeleid door trommel en trompet zongen.⁶⁸² Gasten die zich verkleden om een bruiloft op te vrolijken, moeten gezien de vele vermeldingen in de literatuur, heel gebruikelijk zijn geweest. Het gaat dan niet specifiek om de begeleiding van de bruiloftsstoet, maar om het bruiloftsfeest in het algemeen. Opvallend is wel dat het altijd

⁶⁷⁶ Hetgeen betrekking zou hebben gehad op de bruiloftsstoet. Geciteerd naar Greilsammer, Hallegeboden 3, fol. 155 v°, fol. 15, Archives de la Ville de Bruges. GREILSAMMER 1990, 58.

⁶⁷⁷ Van vergelijkbare gebruiken op het platteland heb ik geen vermeldingen gevonden. Wel laten de Verbeeck-bruiloften maskerades zien tijdens het bruiloftsfeest en ook op een anoniem schilderij komt een stoet verklede gasten met een nepbruid aan op het feest. Op het platteland bleven traditionele rituelen langer gehandhaafd dan in de stad. Davis wijst erop, dat de gebruiken van de jonggezellen op het platteland erg weinig verandering ondergingen, terwijl in de steden aanpassingen plaatsvonden, die hun oorzaak vonden in de geletterdheid en de grotere complexiteit van de stedelijke samenleving. DAVIS 1975, 109 e.v.

⁶⁷⁸ Belmont suggereert dat het zou staan voor seksuele kracht in de betekenis van vruchtbaarheid en welvaart. BELMONT 1981, 21.

⁶⁷⁹ Volgens Witthoft zou er tijdens de bruiloftsstoeten een rituele vijandigheid tussen de beide families tot uitdrukking zijn gebracht. Er werden onderweg bijvoorbeeld grove grappen gemaakt. In Bologna werd het verboden om voorwerpen te gooien naar de stoet. In Florentijnse statuten van 1415 werd het verboden om stenen of vuil te gooien naar het huis van het pasgetrouwde stel. In Lucca was het verboden om het bed te stelen, erin te slapen of het huis te plunderen. De laatste voorbeelden hebben niet direct betrekking op het bruiloftsstoet, maar zijn wel algemeen bekende uitingen van charivari, die algemeen bekend zijn. In het algemeen konden bruiloften aanleiding zijn tot rellen en andere vormen van geweld. De auteur verwijst naar een artikel over het verbieden van boerenbruiloften tijdens de Boerenoorlog van 1542/25 in Duitsland. WITTHOFT 1982, 47 e.v., n. 63.

⁶⁸⁰ TER GOUW 1871, 546. Hij vermeldt nog voor Amsterdam in de 17de eeuw dat er, ondanks het verbod na middernacht nog bruiloft te vieren, het toch wel voorkwam dat er veel lawaai werd gemaakt door bruiloftsgasten die over de straten trokken met trommelen, tamboerijnen, trompetten ende schalmeijen", zoals een keur uit 1655 het formuleerde. Hij vermeldt ook nog dat men zich in de 17de eeuw geen bruiloft kon voorstellen zonder vechtpartijen, maar "waarmeê, als wij vroeger reeds opmerkten, de bruiloften, ook in de achterbuurten der steden nog vaak worden opgeluisterd." Als voorbeeld geeft hij een bericht uit 1869 van een uit de hand gelopen bruiloft in Gorkum. TER GOUW 1871, 21.

⁶⁸¹ Geciteerd naar ROOIJAKKERS 1994, 420. Zie ook: GORIS 1985, 63-65; BROUWER 1976, 214-215.

⁶⁸² Notitie over de bruiloft van een Spanjaard in januari van het jaar 1585. KEMPENARE, ed. BLOMMAERT 1839, 350-351. De eerder genoemde bruiloftskeur van Ieper (1294) laat zien dat het over eeuwenoude gewoonten gaat. In artikel 9 staat: 'Geen bruidegom zendt trompetters naar welke plaats dan ook, behalve naar de bruid, maar in zijn huis mag hij ze nemen. En als hij ze elders zendt zal hij en degene die hem zal ontvangen een boete krijen van 10 pond.' (Vert. MH)

(jonge)mannen betreft.⁶⁸³ Voor het platteland is er een bericht over een gebruik in de Kempen dat plaatsvond bij het huis van de bruid en, heel toepasselijk, "de meid losschieten" heette.⁶⁸⁴ Er werden schoten gelost om het afscheid van de jonkheid en de overgang naar de huwelijkse staat te markeren. Het betreft hier duidelijk een separatieritueel.

Het schutten van de bruid

Jonggezellen waren ook betrokken bij een ander gebruik, het zogenaamde 'schutten van de bruid'. Het leggen van obstakels op de weg die het bruidspaar volgde, hoorde tot de gebruiken van de jongeren. Het bruidspaar diende met een soort afkoopsom of 'boete' de weg vrij te kopen.⁶⁸⁵ Als het meisje uit een ander dorp kwam, was de boete hoger.⁶⁸⁶ Het betreft, alweer, zeer oude gebruiken waaraan wereldlijke en kerkelijke overheden een einde probeerden te maken, omdat het met de nodige ordeverstoringen gepaard kon gaan. Het oudste voorbeeld dat Rooijackers noemt komt uit een stedelijke omgeving, Den Bosch, waar door de eerste synode die daar werd gehouden in 1571 het schutten van de bruid werd verboden.⁶⁸⁷ Het is één van de separatieriten uitgevoerd door de jonkheid, waarmee al tijdens de verloving werd begonnen en die op de bruiloft nog steeds een rol speelden. Van het bruidspaar werd voortdurend een geschenk gevraagd, vaak in de vorm van bier, vandaar benamingen als 'huilbier', 'kwanselbier' enzovoort.⁶⁸⁸ Een paar dat niet op de eisen inging kon op niet mis te verstane sancties rekenen (ordeverstoringen waarvan kerk en wereldlijke overheden niet gediend waren), maar waaruit wel blijkt hoeveel waarde men moet hebben gehecht aan het naleven van de traditionele regels.⁶⁸⁹

De enige *Boerenbruiloft* waar sprake is van het overschrijden van een hindernis en wel in de vorm van een dikke tak die het pad verspert, is te zien op de *Stoet van de bruid* van Marten van Cleve.⁶⁹⁰ Een vrouw in het gevolg van de bruid tilt haar rokken op om eroverheen te kunnen stappen. Daardoor wordt een ontblote knie zichtbaar, een detail dat door het publiek zeker als erotisch symbool zal zijn herkend. Het afbeelden van opgetrokken rokken van de vrouw was in de

⁶⁸³ Ter Gouw noemt Karel VI van Frankrijk die in 1393 met een viertal heren als saters (!) verkleed naar de bruiloft ging. Ook citeert hij uit Hoofts *Warenar* hoe Ritsert met een aantal kameraden zich verkleden voor een bruiloft. TER GOUW 1871, 545-546.

⁶⁸⁴ ROOIJACKERS 1994, 326. Het betreft algemeen voorkomende gebruiken waarvan voor de Noordelijke Nederlanden ook Ter Gouw gewag maakt. Over Amsterdam vertelt hij dat hoe meer ruiten sneuvelden bij de vader van de bruid, hoe meer eer hem werd bewezen. TER GOUW 1871, 538-539.

⁶⁸⁵ BRAEKMAN 1992, 63-64.

⁶⁸⁶ Zie hoofdstuk 4, § *Venstervrijen*.

⁶⁸⁷ ROOIJACKERS 1994, 332. *Over wegversperringen*: DÜNNINGER D., Wegsperre und Lösung. Formen und Motive eines dörflichen Hochzeitsbrauches. Ein Beitrag zur rechtlich-volkskundlichen Brauchtumsforschung, Berlijn, 1967.

⁶⁸⁸ Het eisen van huilbier vond, zoals gezegd, al tijdens de verlovingstijd plaats, op de dag van de bruiloft wanneer het paar op weg was naar de kerk en zelfs nog daarna.

⁶⁸⁹ Over de bestrijding van dit geweld, dat door de jonkheid werd uitgeoefend en dat steeds meer werd ervaren als terreur in plaats van een vorm van gerechtvaardigde sociale sanctie: ROOIJACKERS G. & ROMME T. (red.), *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag*. Themanummer. *Volksk. Bull.*, 15:3 (1989). Zie ook hoofdstuk 4, § *De meiviering*; hoofdstuk 8, § *Maskerades, lawaai en ander feestgedruis*, § *Het schutten van de bruid*.

⁶⁹⁰ Van Gennep beschouwde de rite volgens welk de hele stoet of het bruidspaar of één van hen een obstakel moeten passeren als complexer dan de gewone separatieriten, waarvan hij een opsomming geeft. Dergelijke rituelen zouden meer in detail moeten worden bestudeerd om de precieze betekenis ervan te kunnen vaststellen. Enkele mogelijke betekenissen van het passeren van een hindernis: vruchtbaarheidsrite als het gaat om de vrouw, of om het springen van de ene wereld in de andere (van de ene familie naar de andere bijvoorbeeld), enzovoorts. Zie VAN GENNEP 1909, 186-187.

16de eeuw waarin het ontbloten van een voet al een erotische lading kon hebben, vaak een verwijzing naar ongepast gedrag. Van jongeren die een betaling verlangen is op het schilderij geen sprake, zodat het waarschijnlijk om een ander soort rituele drempel gaat, zoals het verlaten van het erf van het ouderlijk huis door de bruid.⁶⁹¹

De bruid gaat in het zwart: standsverschillen

De bruiloftsviering voltrok zich in grote lijnen bij iedereen op dezelfde manier, maar er waren wel duidelijke, sociale verschillen. Op de *Boerenbruiloften* zien we de bruid steeds gekleed in een zwart overkleed met rode rok. Zij draagt haar beste goed net als de rest van het gezelschap, want bruiloftskleding was niet meer dan feestkleding, hoewel die wel speciaal voor de bruiloft kon worden gemaakt.⁶⁹²

Zo belangrijk was de kleding van bruid, bruidegom en bruiloftsgasten dat de lokale overheid er eisen aan stelde. Daarom treffen we in middeleeuwse stedelijke keuren, soms in speciale bruiloftskeuren, allerlei regelingen rond de bruiloftsviering aan waaronder ook de kleding.⁶⁹³ Volgens de stadskeur van Aardenburg (1330) bijvoorbeeld mocht een bruid alleen scharlaken of *duerrersnoer* als stof voor haar kostuum gebruiken en een kroon dragen als zij 500 Parijse ponden of meer waard was, terwijl het dragen van juwelen aan iedereen werd verboden.⁶⁹⁴ Een bruiloftskeur uit Leuven (14de eeuw) bepaalde welke drank mocht worden geschonken als betaling aan de jonggezellen.⁶⁹⁵ Dit was afhankelijk van de welstand van het paar, die werd afgemeten aan de kleding van de bruid (!). Het duurst was een bruid gehuld in *cammentaet*, een zijden stof met goud doorwerkt, of in *bandeken*, eenzelfde stof uit Perzië afkomstig. Zij en haar bruidegom mochten "vijf gelten wyns" of "twee gulden" uitgeven. Dan volgde de bruid gekleed in *scaerlaken*. Dan mocht niet meer dan "ijf gelten wyns ocht enen gulden" worden gependeed. Tenslotte gold voor het paar, waarvan de bruid in het zwart of "inne gemenct" huwde, een maximum van "ijf

⁶⁹¹ Zie DÜNNINGER 1967.

⁶⁹² In een lied uit het 16de-eeuwse *Kamper Liedboek* is sprake van mannen met een lege beurs die zich erover beklagen dat hun vrouwen hen hebben geholpen het geld erdoor te jagen, maar "Noch moeten si gecleet gaen als een bruyt". Geciteerd in KALFF 1884, 461. In een 16de-eeuws kinderrijmpje heet het: "Notre poupée est bien parée/ A noces elle peut aller ..." en in een dialoog tussen twee meisjes, die elkaar op straat ontmoeten gaat het ook over de de bruid, die te herkennen is aan haar uitdossing: E. "Je devine et gage qu'allez à nopces." L. "Qu'en savez vous?" E. "Vostre veste nuptiale en donne indice." G. Meurier, *Guirlande des jeunes filles en francois en flaman*, Antwerpen <Jan Waesberg> 1580, resp. 53 en 58. Geciteerd naar GREILSAMMER 1990, 155. Speciale kleding voor de bruid heeft zich pas in de 19de eeuw uit de feestkleding ontwikkeld. Zie hierover: KESSLER-AURICH H., "Hochzeitsmode als Spiegel der sozialen Wirklichkeit", in: *TENT. KEULEN*, I, 1985, 316-327; HÖRANDNER E., "'Ganz in Weiss' - Anmerkungen zur Entwicklung des weissen Hochzeitskleides", *TENT. KEULEN* 1985, 1, 330-335.

⁶⁹³ Deze voorschriften staan in onmiddellijk verband met de algemene kledingvoorschriften die ervoor moesten zorgen, dat iedereen overeenkomstig zijn stand gekleed ging. Kledingvoorschriften werden in de steden uitgevaardigd en zijn vanaf de hoge Middeleeuwen aan ons overgeleverd.

⁶⁹⁴ "Negheene bruyt sal hebben scaerlaken noch duerrersnoer, si bringhen tegader V^c P. Par. of die werde; diet dade, verbuert XX P. Ende niemene moet hebben cronen, en zie geghoed te V^c P.Par., up diezelve boete." VORSTERMAN VAN OYEN 1892, 106, §96. Zie idem, 118, §164 voor het verbod juwelen te dragen bij een bruiloft. De bruiloftskeur van de stad Ieper (1294) bevatte een soortgelijk voorschrift: de verloofden mochten geen van beiden kleding (laten) maken van "draep taint en graine" als zij niet 100 pond of meer bezaten. Zie WARNKOENIG 1836, II, 185, § 22.

⁶⁹⁵ Daarbij ging het om het zogenaamde huilbier of kwanselbier, dat door de jongelingen geëist werd van het paar.

gelten wyns".⁶⁹⁶ Deze zwarte bruidskleding wordt genoemd in het al eerder geciteerde gedicht uit 1524, dat de spot drijft met een bruiloft van een oude bruidegom en zijn lelijke, slonzige bruid. Daar luidt het huwelijksaanzoek: "ten lesten sprac hi lief wat batet gequelt/ wildi mij trouwen ic clede v mit swerten".⁶⁹⁷

Hoewel de middeleeuwse kledingvoorschriften in de 16de eeuw al op hun retour waren, blijkt uit de kostuumboekjes dat er wel degelijk belang werd gehecht aan de sociale verschillen die in kleding tot uitdrukking werden gebracht. De illustraties in deze boekjes, waarvan ook een Nederlands voorbeeld bestaat, laten kleding van verschillende steden en streken zien, waaronder ook altijd die van bruiden van verschillende stand en rijkdom.⁶⁹⁸ Een beschrijving van de bruiloftsviering in Antwerpen door Guicciardini in 1567 bevestigt dit nog eens: "De bruydloften ende feesten van alle houwelijcken/ elck nae zynen graet; niet tegenstaende verscheyden wetten door de landtsheeren op de groote oncosten ghemaect; worden veel te overvloedichlijck en de kostelijck ghehouden/ met groote maelyden van vrienden ende maghen/ ghemeynlijck drie dagen lanck duerende. De bruydegom wordt seer wel gecleedt/ ende de bruydt noch beter/ veranderende t'elcken van de drie daghen nieuwe kleederen/ met rijk ende lustich cieraet."⁶⁹⁹

Bruiloftskleding als geschenk

Kleding en sieraden hoorden tot de geschenken die ter gelegenheid van een huwelijk werden uitgewisseld en kleding gold als een waardevolle bezitting in de 16de eeuw.⁷⁰⁰ Het geven ervan was al sinds de middeleeuwen aan banden gelegd door stedelijke overheden. In plaatselijke keuren werd bijvoorbeeld geregeld aan wie het was toegestaan speciale bruiloftskleding te laten maken ter gelegenheid van een bruiloft. Vaak zijn daarbij ook de gevers en geefsters van bruiloftskleding en sieraden vermeld, meestal nabije verwanten.⁷⁰¹ Hoewel van alle bruiloftsgasten werd verwacht dat zij zich feestelijk kleedden was de bruid het rijkst getooid, een blijk van de eer die in de bruid werd gesteld zowel door de eigen familie als door de bruidegom en zijn verwanten. Haar kostuum bestond uit giften van haar bruidegom, zoals hieronder blijkt, maar ook van haar eigen verwanten

⁶⁹⁶ GESSLER J., "Over Loonsche en andere <<Geltbrulochten>>", *Limburg.Maandschrift*, 7 (1925), 100-101. Hij verwijst naar de publicatie van dit document, een oorkonde in het Groot Gemeyn-Boeck van de stad Leuven door Edw. van Even. Geciteerd naar: EVEN E. van, "Mengelingen van de vaderlandsche geschiedenis", *Vaderlandsch Museum*, II (1858), 296-297.

⁶⁹⁷ Als je met me trouwen wilt kleed ik je in het zwart. (Vertaling MH) Zie STIJEVOORT (ed. LYNA & EEGHEN 1930), nr. LV, reg.10-11.

⁶⁹⁸ Zie KESSLER-AURICH 1985, 318-319. Een opsomming van deze kostuumboekjes in: § *Van bruidloop naar bruiloft*.

⁶⁹⁹ Geciteerd naar de eerste, gedrukte Nederlandse editie: GUICCIARDINI 1612 [1567], 87.

⁷⁰⁰ Kleding hoorde samen met gereedschap, juwelen, meubelen en contant geld tot de waardevolle bezittingen van stedelingen naast huizen, opslagplaatsen en schuren. De rijkdom van burgers bestond grotendeels uit deze min of meer roerende goederen. Land maakte daarvan een veel kleiner deel uit. HOWELL 1998, 55. Kleding hoorde ook tot de goederen, die werden nagelaten.

⁷⁰¹ In Dowaai (Douai) (1292) mochten de verloofden slechts een beperkt aantal nieuwe kledingstukken laten maken voor naaste verwanten. „Et ke li dones ne doinst ke III paires de ruebes [robes] por vestir avoekes lui ...” ESPINAS 1902, 454, § 8. Ook geciteerd in GREILSAMMER 1990, 156. In Ieper (1294) mochten alleen het bruidspaar, en degenen die hen begeleidden naar en van de kerk nieuwe kleren laten maken. Artikel 14 luidt: "Quiconques ferait ruebes ou parure pour le raison des nueches [noces] seroit a x lb. se n'est li espouseis et li espousee et li ki le maintient au moustier et li doi ki le ramainent." Zie CARTON & LAMBIN. 1840, 355, 362-363. Ook geciteerd in GREILSAMMER 1990, 156. In een inventaris van Margaretha van York, die door haar huwelijk in 1468 hertogin van Bourgondië werd, staat bij een japon dat deze werd geschonken door de bisschop van Terwaan (Thérouanne) ter gelegenheid van haar huwelijk. Zie ANON., "Inventaire des joyaux d'une comtesse de Flandre", *ASF*, 2e série, IV (1846), 177.

ontving de bruid bijdragen, zoals haar moeder of een grootmoeder of tante.⁷⁰² Het lijkt erop dat de bruidstooi was samengesteld uit geschenken van verschillende personen en dit geldt misschien ook voor de bruiloftsgangers die kleding geschonken kregen, zoals hieronder blijkt. De bruid kon zelf ook kleding schenken. De keur van Dowaaï uit 1292 noemt bijvoorbeeld uitdrukkelijk de verloofden (dus ook de bruid) als degenen die bruiloftskleding schenken.

Bruiloftskleding en sieraden maakten deel uit van de huwelijksuitwisselingen, zoals ook blijkt uit hun vermelding in huwelijkscontracten, die een opsomming geven van de goederen die ten huwelijk werden meegenomen. In een huwelijkscontract uit 1535 van een burger uit Dowaaï staat, behalve stukken grond, contant geld en zilverwerk, ook zijn bruiloftskleding op de lijst van huwelijksgoederen.⁷⁰³ Uit inventarissen blijkt dat gehuwde vrouwen bruidskronen in hun bezit hadden. Waarschijnlijk was de bruidstooi tegelijkertijd een deel van haar bruidsschat (afkomstig van haar familie) en van de zogeheten douaire of weduwgeld (afkomstig van de bruidegom).⁷⁰⁴

Bijzonder is in dit verband het document, waarin Charles Bocquet, een voornaam burger van Bergen (Mons), opsomt welke geschenken hij geeft. Zijn bruid kreeg van hem een paar mouwen van karmozijnrood fluweel met een ondergrond van satijn. Verder kreeg zij nog een gouden gordel met een geëmailleerde pomander⁷⁰⁵, versierd met vijf parels en vijf granaatjes, en niet te vergeten een trouwring van goud waarin hun voornamen waren gegraveerd, *Charles* en *Yzabeau*. De gouden takjes die Charles haar gaf waren waarschijnlijk voor haar kroon bestemd. Zij droeg bij haar huwelijk een gouden bruidskroon.⁷⁰⁶ Deze burger van Bergen (Mons) was dan ook niet de eerste de beste. Als griffier van het kapittel van St. Waltrudis en later schout van de stad hoorde hij tot het patriciaat. Zijn bruid, Yzabeau Buisseret, was de zuster van de bisschop van Namen, François Buisseret, later bisschop van Kamerijk.⁷⁰⁷

Yzabeau was niet de enige die kleding kreeg ter gelegenheid van de bruiloft. Ook haar broer en zusters ontvingen stoffen of kledingstukken van haar aanstaande. Zijn eigen zuster gaf hij een paar zwartfluwelen mouwen, haar man een hoed en hun zoon een wit wambuis. Eén tante kreeg een kraag, een andere een hoofddekseel en twee nichten en een neef ontvingen een kledingstuk of

⁷⁰² Rond de bruidskleding bestonden allerlei gebruiken, zoals de regel dat minstens één kledingstuk nieuw moest zijn en speciaal voor de gelegenheid gemaakt. ROEVER 1891,199. Een Engelse uitdrukking wijst in dezelfde richting: "Something old, something new, something borrowed, something blue and a silver sixpence in her shoe".

⁷⁰³ HOWELL 1998, 127. Een huwelijkscontract uit 1433 vermeldt dat de ouders van de bruidegom behalve het huis, waarin het bruidspaar ging wonen en 400 écu aan handelswaar voor het bedrijf van de bruidegom, ook zijn bruiloftskleding meegaven ten huwelijk. Idem, 151.

⁷⁰⁴ Zie ook: KLAPISCH-ZUBER, "The Griselda complex: dowry and marriage gifts in the quattrocento", in: idem, 1986, 213-231; BESTOR 1999. In tegenstelling tot de Italiaanse bronnen, de familieboeken of *ricordanze*, die Klapisch-Zuber onderzocht en waarin zeer veel gedetailleerde informatie is te vinden over de gevers en de giften, ontbreken dergelijke gegevens voor de Nederlanden helaas. Alleen huwelijkscontracten, zoals onderzocht door Howell en testamenten geven hierover informatie.

⁷⁰⁵ Een als sieraad gedragen reukbal.

⁷⁰⁶ Hij schonk een gouden, geëmailleerd takje met een vlakgeslepen diamant, één met een robijn, één met een spits geslepen diamant, één in de vorm van een *signet* met een steen versierd met een hart en twee pijlen erdoor, verder nog één met een turkoois. De vrouw die haar de gouden kroon opzette stond als een aparte post van 20 schellingen vermeld voor "La femme ayant mis le chapeau d'or à lad(ite) Yzabeau Buisseret mon espouze". BOCQUET 1882, 329, 332.

⁷⁰⁷ BOCQUET 1882, 327. François Buisseret (1549-1615) bisschop van Namen (1601-1615), van Kamerijk (1615). Ook in 14de-eeuwse Florentijnse bronnen, *ricordi*, worden juwelen, hoofddekseels en dergelijke geschenken vermeld, die de verloofde aan zijn bruid geeft. WITTHOFT, 1982, 44, n. 21.

een stuk stof. Verder bedacht hij de griffier van het kapittel van St. Waltrudis met stof.⁷⁰⁸ Diens vrouw, hun dochters en een zoon kregen ook stoffen om kleding van te (laten) maken. Een zekere Jacques Urban, een klerk van de griffier en collega (confrère) van de bruidegom ontving een hoed. Enkele bedienden van familieleden en van de griffier, de huisnaaister van zijn bruid, de bediende van zijn kleermaker, de vijf muzikanten die op de bruiloft speelden en nog enkele anderen kregen een geldbedrag. Zelfs de burens van de griffier kregen geld "pour eulx recréer le jour de nopces". De 'zwarte nonnen van Bergen' ontvingen wijn "pour elles se recréer".⁷⁰⁹

Uiteraard belichaamden de geschenken voorwerpen ook de sociale en economische status van de gevers, zoals wel bleek uit de hierboven aangehaalde verordening die op grond van de grootte van het bezit bepaalde wat de bruid mocht dragen. De kostbaarheid en hoeveelheid van wat er werd getoond was daarin belangrijk, maar ook het feit dat er geschenken werden gegeven, waarmee men zijn sociale positie toonde.

De eer van de bruid (en de bruidegom)

Hoe belangrijk het uiterlijk van de bruid werd gevonden blijkt bijvoorbeeld uit de tijd die eraan werd besteed. Zo kon een schoolmeisje in de 16de eeuw haar te langzame vriendin een verwijt maken met de volgende woorden: "Men heeft een bruid eerder aangekleed dan jou".⁷¹⁰ Geen wonder, want zij wordt het schitterendst uitgedost van allemaal, zoals ook Guicciardini aangaf in eerder aangehaalde citaat: "De bruydegom wordt seer wel gecleedt/ ende de bruydt noch beter". In een opvoedkundig werkje uit 1587 wordt op de vraag hoe men het hoofd dient te houden, geantwoord: "Gekemt ende reyn, niet geciert, gegeelt ofte betseect als de bruyt, maar gelijct van natueren is."⁷¹¹

Op haar loshangende haar droeg de bruid een kroon of kransje en ook daarin werden verschillen in stand en rijkdom zichtbaar. Zo zagen we de voorname burgerbruid van Charles Bocquet getooid worden met een gouden kroon. Gouden of zilveren kronen waren ooit voorbehouden aan adellijke bruiden, maar met de opkomst van een stedelijk patriciaat kwam daarin verandering en vanaf het eind der middeleeuwen werden bruidskronen van edelmetaal ook bij de rijke burgerij gebruikelijk.⁷¹² De 16de-eeuwse kostuumboeken tonen ook patriciërsbruiden met kostbare, grote kronen. In de koffer van een Gentse jonkvrouw zaten in 1497 onder meer: "bruuthoeden of bruitcroenen". Uit de inventaris blijkt dat er losse takken van edelmetaal versierd met edelstenen en parels werden gezet in de kroon.⁷¹³ De boerenbruiden op de schilderijen en

⁷⁰⁸ "pour luy faire une saye". BOCQUET 1882, 330. 'Saye' is een lichte wollen stof. Zie Lexis Larousse de la Langue Française, Parijs, 2002.

⁷⁰⁹ BOCQUET 1882, 331-332.

⁷¹⁰ (Vertaling MH) "L'on auroit plus tost attifée une épouse que vous." G. Meurier, *La guirlande des jeunes filles en françois et flaman*, Antwerpen <Jean van Waesberg> 1580, geciteerd in: GREILSAMMER 1990, 146.

⁷¹¹ Geciteerd uit SCHOTEL G.D.J., *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw*, Haarlem, 1874, I, 202-203 naar: Anon., *Goede manierlicke zeden, hoe dat de jonghers gaen, staen, (...)*, Antwerpen <Jean van Waesberghe> 1587.

⁷¹² Voor de ontwikkeling in Duitsland: KESSLER-AURISCH, 1985, 318. Zij vermeldt nog dat bruiden uit de hoge adel tot in de 20ste eeuw echte kronen bleven dragen. Hetgeen overigen ook nu nog het geval is bij vorstelijke bruiden.

⁷¹³ De inventaris van de koffer noemt voor de eerste kroon vijf grote en vijf kleine takken. De grote takken versierd met een parel en een edelsteen, de kleine met alleen een grote parel. De tweede kroon heeft zeven takken, met aan elke tak een edelsteen en drie ervan met parels. De derde

prenten dragen heel wat eenvoudiger kronen, waarvan het model teruggaat op vroegmiddeleeuwse vorstenkronen.⁷¹⁴ Zij dragen meestal rode, gladde banden versierd met goudkleurige rozetten of sterren en eenzelfde iets groter rozet is vaak als broche op de borst vastgemaakt (Cat. III.3c, Afb. 12), of een combinatie van wit en rood.⁷¹⁵ Dezelfde kronen hangen boven het hoofd van de bruid tijdens het bruiloftsmaal, maar ze werden ook als versiering aan meibomen gehangen zoals op vele schilderijen te zien is.

Of het nu een gouden kroon of een eenvoudige band was, haar hoofdtooi droeg elke bruid op loshangend haar dat haar maagdelijke status symboliseerde.⁷¹⁶ In een 16de-eeuws dagboek wordt een bruid, de dochter van een rijke koopman, beschreven als schitterend gekleed en met onbedekt hoofd en lang haar.⁷¹⁷ In deze betekenis wordt er in liederen gesproken over loshangend haar. In een tweegesprek tussen twee vriendinnen bijvoorbeeld beklagt een meisje haar vriendin die haar maagdelijkheid verloren heeft en raadt zij haar het haar op te binden: "Ghespele , ic wil u claghen./ Waer es dyn zuver ommeleit! (...) Wint up dyn haer, dyn guldin draet;/ Waer es dyn vruedenryc ghelaet ghebleven?"⁷¹⁸ Met losse haren zien we de bruid ook op de *Bruiloft te Kana* of het *Huwelijk van Jozef en Maria* en vele andere huwelijksvoorstellingen.⁷¹⁹

De ongeschonden maagdelijkheid werd traditioneel ook gesymboliseerd door de hoofdbedekking van het ongehuwde meisje.⁷²⁰ Het gegeven dat een paar, waarvan bekend was

kroon is van goud met acht takken van verguld zilver elk met drie parels en een steen versierd. DE POTTER, I, 1883, 126-128 met afb.

⁷¹⁴ Het Latijnse woord 'corona' waarvan het woord kroon is afgeleid betekende zowel kroon als krans. Deze kon bestaan uit takken (versierd met juwelen), bloemen, vruchten en aren of van metaal zijn en in het laatste geval betrof het een eenvoudige, ronde haar- of hoofdband.

⁷¹⁵ De kleurencombinatie die traditioneel het huwelijk symboliseert. Een roodwitte band (*iugale*) werd bijvoorbeeld al gebruikt bij de sluiering van het bruidspaar in de 4de eeuw in Spanje. BRINK *TL*, 332.

⁷¹⁶ KESSLER-AURISCH 1985, 316, 318. Over de betekenis van de bruidskroon is heel veel geschreven. Ik noem hier slechts: LAUFFER O., "Jungfernkranz und Brautkrone", *Zs.f.Volksk.*, N.F. II (1930), 25 met literatuurverwijzingen. Het verband dat werd gelegd met de maagd Maria valt af te lezen uit de vermelding dat in sommige streken van Duitsland maagdelijke bruiden de kroon van het Mariabeeld uit de plaatselijke kerk mochten dragen. Uit de 18de eeuw stamt het bericht over een kerk, waar de bruidskroon verplicht door alle bruiden uit de parochie, met uitzondering van adellijke bruiden en onvrije bruiden, tegen een vergoeding werden geleend. Idem, resp. 26 (zonder referenties) en 27-28.

⁷¹⁷ Het citaat komt uit het dagboek van Aernout van Buchel (1565-1641). Geciteerd naar GIBSON 1965, n.19.

⁷¹⁸ Geciteerd naar KALFF 1884, 44.

⁷¹⁹ Vele voorbeelden uit de 15de en 16de eeuw in: GIBSON 1965, 196. Opvallend is dat op afbeeldingen bruiden uit de hogere kringen hun kroon niet op loshangende haren dragen, zoals de boerenbruiden en zoals ook Maria als bruid meestal werd afgebeeld. Dit geldt overigens voor de 16de-eeuwse, niet voor vroegere afbeeldingen. Er is wel een gebruik bekend dat de bruid al op de bruiloft haar haren niet meer los droeg om te laten zien dat er niet meer om de bruid kon worden geworven. Zie PLESSSEN M.-L. von, "Brautlauf und Bettsprung. Begriffe und Redensarten im Umfeld der Hochzeit", in: *TENT. KEULEN*, I, 1985, 313-314.

⁷²⁰ Een gangbare waardering in de late middeleeuwen voor de maagdelijkheid werd uitgedrukt in het aantal kronen: in de hemel verdienen maagden honderd kronen, weduwen zestig en gehuwden dertig kronen. Zie BANGE P., "Voorstellingen over seksualiteit in de late middeleeuwen", in: *HEKMA & ROODENBURG* 1988, 43, 55. Ook de hoofdbedekking van een gehuwde vrouw was trouwens een symbool van eerbaarheid, maar dan in de betekenis van haar huwelijksrouw. Het afrukken van de hoofdbedekking van een vrouw in het algemeen gold als een krenking van haar eer, die juridische gevolgen kon hebben. Dit komt naar voren uit de beledigingen die voor het gerecht kwamen in de Noordduitse stad Wilster in de vroegmoderne periode. Het afslaan of aftrekken van de hoofdbedekking van een vrouw was een krenking van de eer van een ongehuwd meisje, namelijk haar ongeschonden maagdelijkheid. Een gehuwde vrouw kon van buitenechtelijke seks worden beticht of nog van geschonden maagdelijkheid vóór het huwelijk, die zij verborgen had gehouden.

geworden dat het al seksueel verkeer had gehad, bestraft kon worden door het verbod om bruidskrans of –kroon te dragen, bevestigt nog eens deze betekenis.⁷²¹ De kroon, eenvoudig of niet, is ook in verband gebracht met de kroon van Maria als bruid van Christus.⁷²² Ook de wijze maagden werden afgebeeld met kronen en symboliseerden de kerk als bruid van Christus. Zij komen niet toevallig voor als versiering van de bruidsportalen van kerken.⁷²³

De kroon of krans was een ereteiken.⁷²⁴ Het afrukken van de bruidskroon, een incident dat in rond 1490 in Gent te boek is gesteld was dan ook belediging.⁷²⁵ De belediging gold niet alleen de persoon van de bruid, maar trof ook haar familie. Het hoeft dus niet te verbazen dat de eer van de familie bij dochters gelegen was in hun deugdzaam gedrag. Het overschrijden van de grenzen van deze deugdzaamheid, vooral als het in de openbaarheid kwam, leidde tot schande voor haar familie.⁷²⁶ Een 16de-eeuws voorbeeld hiervan is uitgebreid verteld door Ozment in zijn boek over

Het meest gebruikte scheldwoord voor vrouwen was dan ook 'hoer'. MOHRMANN R.-E., *Volksleben in Wilster in 16. und 17. Jahrhundert* [Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 2], Neumünster, 1977, 236-239. Met dank aan professor Ruth-E. Mohrmann (Westfälische Wilhelms-Universität Münster) die mij op haar proefschrift wees.

⁷²¹ Bijvoorbeeld het verbod in de stadskeur van het stadje Aardenburg uit 1330 om als bruid blootshoofds te gaan als zij al moeder was. "Het is gecuert bi den heer ende bi schepenen van Ardenburgh, zo wat wive, die een kint heeft ghehat, ne moet niet blootshoofds ghaen, als zoe huwet, up X P. Par., ende nooyd ghetrouwenden man ne [h]adde." VORSTERMAN VAN OYEN 1892, 119, §174. Ook geciteerd in: GREILSAMMER 1990, 148. Of een uitspraak dat wanneer een meisje haar maagdelijkheid heeft verloren, zij geen bruidskrans mag dragen, want door de bruidskrans te dragen zou ze een leugen verkondigen. "Darummen maghedeken, wen du vorlaren hest de juncvrowschop, so sette dat parlenbindeken edder den krantz van den houeve, dede bedudet dat loen de juncvroweschop, wente anders werstu legen (=lügen) mit dem bindeken". Geciteerd naar LAUFFER 1930, 27. Een ander voorbeeld uit Duitsland geeft Ozment. Als bij een proces over een al of niet gedane huwelijksbelofte onvoldoende bewijs was, maar het paar niettemin was overgehaald om met elkaar te trouwen hoefden geen boetes betaald te worden. Wèl werd het paar bestraft doordat het niet in het openbaar in het huwelijk mocht treden en de bruid geen bruidskrans of kroon mocht dragen. Haar hoofd moest gedurende de hele ceremonie bedekt blijven met een sluier. OZMENT 1996, 42. Dit voorbeeld van het dragen van een sluier als straf wordt ook gegeven in: FUCHS 1909, I, 216-217. Het staat in een 15de-eeuws volksliedje. Ook vermeldt hij twee maal het dragen van een strokrans in plaats van een echte bruidskrans als straf. In Neurenberg werd op de trouwdag ook nog eens haksel voor de huisdeuren van het paar gestrooid. De schrijver wijst ook nog op stedelijke wetgeving waarin weer andere sancties stonden, zoals de verplichting om te huwen op een ongebruikelijke en volgens het 'volks geloof' ongunstige weekdag.

⁷²² Over de verchristelijking van de betekenis van de antieke bruiloftskrans: RITZER 1962, 43.

⁷²³ De figuren staan in een ideëel verband met de huwelijken die voor deze portalen werden voltrokken. KIRSCHBAUM, 2 (Jungfrauen, Kluge und Törichte), 458-463.

⁷²⁴ Een Duitse bron uit 1642 zegt het letterlijk: *ehrenkrantze*. Het betreft een ontlastende verklaring gedaan in de Noordduitse stad Wilster ten behoeve van een man die ervan werd beschuldigd een buitenechtelijk kind te zijn, waardoor hij geen lid kon zijn van een gilde. "itzgedachte eltern sich für jahren alhie ehlich vermählet, folgends in der kirchen alhie in versamblung der gemeine offentlich dÿrch des priesters handt copuliren und in den heiligen ehstandt einsegnen lassen, worauff die hochzeit landes ublichen gebrauche nach selenniter celebriret, sie Margreta ihm Harmen Vögen für jungkfraw im ehrenkrantze ins ehbett gesetzet worden, beide ehleütte wi christliebenden ehleütten getziemet und anstehet, cohabitirt und das von ihnen in solchem ehlichen wesend und stande obgemelter ihr sohn Peter Vöge aus einem reinen züchtigen und unbeflecktem ehbette getzeuget, geböhren und in christlicher zucht ertzogen, auch ie und allewege von menniglich für ihren ehleiblichen sohn nuncupirt genennet und gehalten worden" (onderstreping MH) Geciteerd naar: MOHRMANN 1977, 223.

⁷²⁵ VAN WERVEKE 1899-1900, 124. Voor Engeland maakt Keith Thomas melding van allerlei bijgeloof om een huwelijk voor onheil te behoeden, behalve over de tijd en plaats van de bruiloft, ook over de kleding van de bruid. THOMAS 1978 [1971], 43-44.

⁷²⁶ Aantasting van iemands eer had altijd grote gevolgen voor de getroffene. Uitsluiting van een groep, verlaging van de sociale status wat meestal gelijk stond aan een mindere rechtspositie, waren de gevolgen. MOHRMANN 1977, 239. Met andere woorden een eerloos persoon tastte ook de eer van de groep aan. Zie 16de- en 17de-eeuwse voorbeelden van eerverlies als een jonge

een burgemeestersdochter in de Zuidduitse stad Hall, die door haar vader het huis uit werd gejaagd omdat zij de eer van de familie had aangetast door haar gedrag en wier leven verder in het teken van verbitterde processen tegen haar familie kwam te staan om de rechten op erfgoed, dat haar was ontnomen, op te eisen.⁷²⁷

De maagdelijkheid van de bruid was een belangrijk aspect van haar eer en van de waarde die zij als bruid vertegenwoordigde. Dit komt onder meer naar voren uit een literair motief als de mislukte bruiloft waarin de bruidegom in de huwelijksnacht ontdekt dat zijn bruid geen maagd meer is.⁷²⁸ In deze beschrijvingen wordt een verband zichtbaar met een ander belangrijk aspect van de ongeschonden eer van de vrouw, namelijk haar onbezoedelde vruchtbaarheid. In de teksten bestaat de deceptie van de bruidegom er vaak uit dat zijn bruid al zwanger is of het bestaan van kinderen verzwegen heeft. De bruidskroon, zeker in de vorm van een krans van bloemen, verwijst naar de vruchtbaarheid van de bruid. Goede wensen die door de toeschouwers werden geroepen naar de bruid in de stoet hadden ongetwijfeld ook met de gewenste vruchtbaarheid van de bruid en dus met de vruchtbaarheid van het paar te maken. Deze wensen waren echter alleen maar werkzaam als de bruid er de gever uitbundig voor bedankte, zo staat in het *Evangelie van het spinrokken*.⁷²⁹ En zoals we zagen kon het lawaai dat werd gemaakt bij het overbrengen van de bruid ook in verband worden gebracht met de bescherming van de vruchtbaarheid van de bruid door het verdrijven van boze geesten (doden). Ook de takken van de gouden en zilveren bruidskroon herinneren aan de oorspronkelijke krans van bloemen en takken.

De bruidegom droeg echter ook een kroon en de maagdelijkheid verklaart de kroon van de bruidegom op het eerste gezicht minder goed, alhoewel vanuit kerkelijk perspectief ook de bruidegom geacht werd maagd te zijn. Het opzetten van kransen of kronen bij bruid en bruidegom door de vader van de bruid was een gebruik dat in al sinds de klassieke oudheid bekend was en in de Grieks-Byzantijnse kerk werd voortgezet, maar daarbij werd de rol van de vader in toenemende mate overgenomen door de priester.⁷³⁰ Dit gebruik kreeg al in de 4de eeuw een christelijke duiding. De kransen zouden symboliseren dat het paar de lust had overwonnen. De krans of kroon was tenslotte ook een overwinningsteken.⁷³¹ Als zodanig was de krans of kroon een vorstelijk attribuut en er bestond een zeer oude traditie van het vorstenpaar als bruidspaar, en omgekeerd, van het bruidspaar als vorstenpaar. Deze traditie is zichtbaar in het gebruik dat niet alleen de bruid, maar ook de bruidegom een krans of kroon droeg op de *Boerenbruiloften*.⁷³² In het antieke

vrouw zonder trouwbelofte seksueel verkeer had in de Republiek en verwijzingen naar de Zuidelijke Nederlanden en Zwitserland: HEYDEN M. van der, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700*, Amsterdam, 1998, 98, n. 8. Over het begrip eer in de laat-middeleeuwse Nederlanden: BUUREN A.M.J. van, "Eer en schande in enkele laat-middeleeuwse Nederlandse literaire teksten", in: HEKMA & ROODENBURG 1988, 23-41.

⁷²⁷ OZMENT 1996, 44-45. Over de kwestie van de erfenis: idem, 158-173.

⁷²⁸ Zie voorbeelden van liederen in: COIGNEAU II, 303, n. 137.

⁷²⁹ Dit staat in het *Evangelie van het spinrokken*. Zie GREILSAMMER 1990, 157.

⁷³⁰ Na het weggeven van de bruid (Gr. *ekdosis*) zette de vader van de bruid het paar een kroon of krans op. RITZER 1962, 77-78. Zie ook: hoofdstuk 3, § Van *traditio puellae* naar *donation mutuelle*.

⁷³¹ Deze interpretie is van Chrystostomos, patriarch van Constantinopel (ca. 345-407), die het beeld van bruid en bruidegom als gekroonde strijders zou hebben ontleend aan Paulus I Kor.:9-25 en Tim. II:4-8. Zie RITZER 1962, 78-79.

⁷³² Op de ouderdom van de symboliek van het bruidspaar als vorstenpaar wijst bijvoorbeeld de Scandinavische traditie van een speciale troon voor het bruidspaar. Het 'in de bruidsstoel zetten' van de bruid is een verwant gebruik. In een stadsordonnantie van Brussel (1342) komt de

huwelijksritueel werd het paar gekroond.⁷³³ Het kronen van bruid en bruidegom als symbool van hun tijdelijk koningschap komt ook in vele andere culturen dan die van West-Europa voor. De kronen kunnen verwijzen naar hun soevereiniteit binnen het huwelijk en het vestigen van een nieuw huis, hetgeen onmiddellijk verband houdt met de vruchtbaarheid van het huwelijk.

De tijd om te trouwen

De schilderijen plaatsen de bruiloftsstoet steeds in de late zomer. Op verschillende versies, waaronder één van Pieter Breughel de Jonge van de *Stoet van de bruidegom*, is een veld met rijp geel koren te zien, bespikkeld met het blauw en rood van korenbloemen en klaprozen (Cat. X, SERIE E.b; Afb. 90). Hij volgt daarin het voorbeeld van Van Cleve, die ook een korenveld op de achtergrond bij de stoet van de bruidegom afbeeldt en die de bruid en haar gezelschap langs een weiland met grazende koeien en schapen laat lopen. Ook de andere *Boerenbruiloften* laten een voorkeur zien voor de oogsttijd, die het meest prominent in beeld is gebracht op Bruegels *Boerenbruiloftsmaal* waar de bruid voor het opgetaste hooi zit.⁷³⁴ Ook de verkleurende bladeren op zijn *Dans van de Bruid* situeren de bruiloft in de nazomer. Werd op het platteland de voorkeur gegeven aan de zomer om te trouwen of paste het rijpe koren goed bij het onderwerp?

Door de kerk waren al heel vroeg perioden vastgesteld, waarin het verboden was om een huwelijk te sluiten. Daardoor was het kerkelijk jaar verdeeld in perioden waarin niet gehuwd mocht worden voor de kerk, de zogenaamde 'temps clos'.⁷³⁵ Alleen in de tussenliggende perioden mocht worden getrouwd. Deze perioden waren door de eeuwen heen aan verandering onderhevig. Daarom wordt hier uitgegaan van het *Parochiale* van Mechelen (1589), volgens welk getrouwd mocht worden tussen Driekoningen (6 januari) en Aswoensdag en vanaf Beloken Pasen (de tweede zondag in de Paastijd) tot aan de eerste zondag van de Adventstijd.⁷³⁶ Binnen deze perioden stond de maand januari als traditionele huwelijksmaand bekend. Het schijnt gebruikelijk te zijn geweest dat paren vlak voor het aanbreken van de verboden periode, die begon met de vastentijd, collectief trouwden of zich met elkaar verloofden. De langste aaneengesloten periode waarin mocht worden getrouwd waren de voorjaarsmaanden na Pasen, alle zomermaanden en de herfstmaanden tot ongeveer halverwege november. Was de keuze voor de late zomer, als de oogst rijp was, door de

volgende bepaling voor: "Item. Wie eene bruyt sette in bruytstoele binnen mueren van Bruessele, waers om tien pond." Zie WILLEMS J.F., "Stadsordonnantien van Brussel I. Van de jaren 1341-1354", *WILLEMS*, I, 1837, 250. Een bruidsstoel was zelfs een bestaand meubel, dat deel kon uitmaken van de bruidsschat. Zie DENEKE B., *Hochzeit*, München, 1971, 125.

⁷³³ Voor de iconografische traditie: FRUGONI Ch., "L'iconografia del matrimonio e della coppia nel medioevo", in: *Il matrimonio nella società altomedioevale*, II, Spoleto 1977, 901-966.

⁷³⁴ De kruiselings opgehangen bundels van graanhalmen zouden overeenstemmen met een oogstgebruik, de 'last sheaf'. Zie ALPERS 1972-'73, 167 en FRAZER 1994 [1922 verkorte ed.], 399-412. Over de vruchtbaarheidssymboliek hiervan: HABERLANDT 1930, 11.

⁷³⁵ Het gebruik gaat zeker terug tot de 4de eeuw, toen waarschijnlijk in het algemeen alle dagen van boetedoening en alle kerkelijke feestdagen als niet passend voor het sluiten van huwelijken werden beschouwd. RITZER 1962, 44, 293. Een indicatie van het naleven van deze regels vormen voor Engeland de parochieregisters waaruit blijkt dat in de Vastenperiode tot de 17de eeuw de minste concepties plaatsvonden en tot de vroege 19de eeuw de minste huwelijken. THOMAS 1978 (1971), 740-742. Zie over de 'temps clos' in de Nederlanden: VAN DE VEN 2000, 404-409.

⁷³⁶ Gebruikt werd de editie uit 1852 in de bibliotheek van de Theologische Faculteit Tilburg, die een bijna ongewijzigde herdruk is van 1589. Met dank aan Dr. Charles Caspers die mij hierop wees. Over dit rituele: MALHERBE 1951; VAN DE VEN 2000, 327-247. Het rituele van Luik (1553) vermeldt slechts dat de aanstaanden de pastoor moeten vragen of de gekozen huwelijksdag is toegestaan door de kerk. Zie *Rituale Leodiense* 1551 (ed. MARTÈNE 1700); VAN DE VEN 2000, 269.

schilders gekozen wegens de symboliek? In Tudor Engeland luidde een spreekwoord, dat degenen die huwen vóór het inhalen van de oogst daar niet wèl bij zouden varen.⁷³⁷

Niet alleen de kerk had invloed op het tijdstip waarop werd gehuwd. Er bestonden van oudsher ideeën over dagen die al of niet geschikt waren voor het sluiten van een huwelijk of bepaalde perioden die men als ongunstig beschouwde om te trouwen.⁷³⁸ Noties die door de middeleeuwse kerk als uitingen van bijgeloof werden bestreden. Hoe belangrijk het vasthouden aan taboes op bepaalde dagen of perioden moet zijn gevonden, illustreren opmerkingen in het al eerder geciteerde dagboek van de 16de-eeuwse koopman De Pottre uit Brussel. Hij noemt de achtendertig gevaarlijke dagen waarop men geen belangrijke zaken moet afhandelen, zoals bijvoorbeeld trouwen. Doet men dit toch dan loopt het huwelijk uit op een scheiding of men berouwt het huwelijk zolang men leeft. Ik citeer: "Dit sijn de perikelose daghen die vallen int jaer, die de beste mesters ende vroetste hebben gevonden bescreven in die Schriftuere, waerof hem elc mensche sculdich es te wachten eeneghe groete dinghen te begrypen, daer eenich groote cracht aen leit; ..." En verder: "Die eenich wijf name op eenich van desen voerseiden daghen, sy selen saen moeten sceiden oft met rouwen te gader sijn, alsoe langhe als sy leven."⁷³⁹

Distantie en nabijheid

Opvallend is het ingetogen karakter van de bruiloftsstoeten, waarop niets is te merken van ritueel lawaai en andere gebruiken die de harmonie verstoren en die nog tamelijk gewoon lijken te zijn geweest in de 16de eeuw, hoewel zij zeker niet in overeenstemming waren met de opvattingen van de kerk over het plechtig karakter van de kerkgang. In dit opzicht laten de schilderijen een ideaalbeeld zien. Dit geldt het sterkst voor de *Bruiloftsstoet op weg naar de kerk* (1621-'23) die Jan Brueghel de Oude schilderde voor de aartshertogin. De stoet heeft de kerkdeuren al bijna bereikt, waardoor de nadruk ligt op wat er staat te gebeuren, de huwelijksluiting voor de kerkdeuren, gevolgd door een huwelijksmis in de kerk. Het kerkgebouw heeft in de compositie dan ook een belangrijke plaats gekregen. Er is geen sprake van beeldmotieven die afbreuk doen aan het plechtig karakter van de stoet.

Dit is wel het geval is bij de *Stoet van de bruid* en *Stoet van de bruidegom* van Marten van Cleve. Terwijl op Bruegels *Bruiloftsstoet* de verwijzingen naar een inbreuk op het decorum, zoals gebruikelijk, subtiel zijn en beperkt blijven tot wat gebaren, die duidelijk maken dat er gepraat wordt, bevatten Van Cleves voorstellingen een aantal opmerkelijke details. De opgetrokken rokken van de vrouw die over een boomstam stapt, op de *Stoet van de bruid*, maar ook de pijl en boog die een begeleider met veelbetekende blikken aan de bruidegom voorhoudt, zijn beeldmotieven met een erotische lading, die het publiek zeker zullen hebben geamuseerd. Zij pasten niet alleen uitstekend bij het onderwerp, de bruiloftsviering, die in alle kringen met seksuele toespelingen gepaard ging, maar kunnen ook bestaande plattelandsgebruiken in het belachelijke hebben getrokken. Het boerengenre ontleende tenslotte zijn komische werking mede aan de

⁷³⁷ "They that wive/ Between sickle and scythe/ Shall never thrive", THOMAS 1978 [1971], 739.

⁷³⁸ Deze verschilden ongetwijfeld per streek, want in de literatuur komen we zo ongeveer alle dagen van de week tegen. Bijvoorbeeld de vrijdag in Engeland. Omdat het de dag van de kruisiging was, zou deze dag in het algemeen ongeschikt zijn om iets te ondernemen, of het nu een huwelijk was of een reis. Zie THOMAS 1978, 740, en 735-745 (over ongunstige tijdstippen in het algemeen). Ook de tijd van de wassende maan zou ongunstig zijn voor het sluiten van een huwelijk en verhuizen was dan niet aan te raden. THOMAS 1978, 352.

⁷³⁹ DE POTTRE (ed. SAINT GENOIS) 1861, xii-xiii.

natuurgetrouwe schildering van de werkelijkheid, waaruit de schilder voor zijn publiek de aardigste en meest toepasselijke details kon kiezen. De bolle buik van de bruid bijvoorbeeld die op een zwangerschap kon wijzen, hoewel dit zich door de toenmalige de mode niet gemakkelijk vast laat stellen. Meer houvast bieden andere details zoals op de *Stoet van de bruidegom* waarop een man, die achter de bruidegom loopt, een breed armgebaar maakt in de richting van de kerktoren, terwijl achter hem een man met gevouwen handen overdreven vroom de ogen ten hemel slaat.⁷⁴⁰ Ook op de *Stoet van de bruid* wijst een vrouw die direct achter de bruid loopt in de richting van de kerk, maar nu met een bescheiden handgebaar, dat door het handgebaar van de vrouw naast haar wordt ondersteund.⁷⁴¹ Hier wordt de vroomheid op de korrel genomen, maar waarom?

Op het platteland werd een kerkelijk huwelijk soms pas gesloten nadat het paar al was gaan samenwonen en de bruid misschien al zwanger was. Een omstandigheid waarnaar verschillende prentonderschriften verwijzen, zoals de tekst bij de prent naar Bruegels *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid*⁷⁴²:

Locht op speelman, ende latet wel dueren,/
 Soo langh als de lul ghaet en den rommel vermach:/
 Doet lyse wel dapper haer billen rueren,/
 Want ten is vry met haer gheen bruijloft alden dach./
 Nu hebbelijck hannen danst soomen plach,/
 Ick luijster na de pijp en ghij mist den voete:/
 Maer ons bruijt neemt nu van dansen verdrach,/
 Trouwens, tis oock best, want sy ghaet vol en soete.

De overdreven vrome gebaren lijken dus een hint naar deze plattelandsgewoonte, die regelrecht in strijd was met het christelijk huwelijksideaal van het publiek.⁷⁴³ We hebben te maken met een *exemplum contrarium*, een 'omgekeerde spiegel' die het publiek niet alleen in het algemeen wees op een ondeugd in dit geval de wellust, maar heel specifiek op huwelijksgebruiken van het platteland waarin de vruchtbaarheid van de bruid voorrang kreeg op de kerkelijke opvattingen over een maagdelijke bruid. Geen wonder dus dat alleen de kerktoren werd afgebeeld en niet het sacrale moment, de huwelijksvoltrekking voor de kerk.

Het publiek kon dus gniffelen om het gebruik dat een paar al voor het kerkelijke huwelijk seksueel verkeer had, samenwoonde of zelfs een kind had, dat natuurlijk een aantasting van de sacraliteit van de kerkelijke huwelijksluiting was. Uit de Duitse bruiloftskluchten bleek eerder al

⁷⁴⁰ Dit laatste motief is op de andere exemplaren van de *Stoet van de bruidegom* niet meer herkenbaar. Het duidelijke armgebaar naar de kerk komt wel steeds terug.

⁷⁴¹ Het beeldmotief van de kerk is welbewust gebruikt. De kerktoren op de *Stoet van de bruidegom* is groter dan die op de *Stoet van de bruid*, waarmee Van Cleve een chronologische volgorde lijkt te suggereren. Door de grootte van dit beeldmotief ten opzichte van het andere schilderij te wijzigen wordt tegelijkertijd ook het effect van de gebaren versterkt. Op een versie van Pieter Breughel de Jonge van de *Stoet van de bruid* beneemt een rij bomen langs de weg het zicht, waardoor er ook geen kerktoren in de verte is te zien. Het handgebaar van een vrouw achter de bruid in de richting van de kerk ontbreekt, een bevestiging dat het inderdaad om het wijzen naar de kerk ging.

⁷⁴² Blaas eens goed speelman en laat het lang duren, Zolang de fluit speelt en de rommelpot het uithoudt. Laat Lijze flink haar achterste schudden, want het is tenslotte niet elke dag bruiloft. Nu Hans danst zoals de gewoonte is, luister ik naar de doedelzak en mis jij de voeten (de danspassen). Maar onze bruid houdt nu op met dansen, dat is trouwens maar goed ook, want zij is zwanger. (Vertaling MH)

⁷⁴³ Een ideaal dat nog pregnanter tot uitdrukking kwam in de zogenaamde Tobiasnachten die de kerk graag in acht genomen zag nadat het huwelijk was gesloten. RITZER 1962, 211-212. Het bruidspaar werd gevraagd de eerste drie huwelijksnachten in kuisheid en biddend door te brengen naar het voorbeeld van Tobias en zijn bruid Sara. Sara had namelijk al meerdere echtgenoten gehad die echter allemaal waren gestorven in het huwelijksbed nog voordat het huwelijk geconsumeerd was.

dat de volgorde van huwelijksnacht en kerkelijke huwelijkssluiting nog in de 14de eeuw werd verwisseld. Dit gebruik op het platteland hoefde nog niet te betekenen dat het huwelijk van de boerenbruid buiten medeweten van de wederzijdse families tot stand kwam. Het waren echter deze plattelandsgebruiken die voorechtelijk samenwonen mogelijk maakten zonder dat de controle van de ouders op het huwelijk verloren ging, die daarentegen in de stad konden leiden tot de gevreesde clandestiene verbintenissen. Niet voor niets wordt in de liederen het ontstaan van deze door het publiek verafschuwde verbintenissen gesitueerd op het platteland. De zwangere bruid was zeker amusant, maar raakte het publiek ook. Er moet heel wat minder afstand zijn gevoeld dan wel wordt aangenomen.

Ondanks de verschillen in stand heeft het publiek ongetwijfeld veel herkend en gewaardeerd in deze bruiloftsstoeten. De bruiloftsstoet was een manifestatie van de eigen sociale status in de kostbaarheid van kleding en sieraad, die tegelijkertijd uitdrukking gaf aan de waardering van wat zich in het ritueel voltrok.⁷⁴⁴ In de bruiloft was een centrale rol weggelegd voor het overbrengen van de bruid en de onbezoedelde vruchtbaarheid die zij belichaamde, gesymboliseerd in de bruidskroon. Het overbrengen van de bruid, tot uitdrukking komend in haar positie in de stoet, waar zij letterlijk wordt meegevoerd bij de punten van haar overkleed, waren rituele gebruiken die de kijker en de afgebeelde boeren met elkaar deelden. Zij werden immers nog steeds zo uitgevoerd. Het contemporaine kinderspel bracht de bruiloft, zoals we zagen, tot de kern terug: een bruid met aan weerskanten haar begeleiders, gevolgd door de stoet verbeeldt de bruiloft. Daarin telt alleen het overbrengen van de bruid. Dat met de bruid de onbezoedelde vruchtbaarheid werd overgebracht wordt nog eens bevestigd in het ritueel van de pinksterbruid, dat overigens voor het eerst werd geschilderd door Pieter Breughel de Jonge.⁷⁴⁵ De pinksterbruid was oorspronkelijk een koningin net zoals de verwante meikoningin of meigravin.⁷⁴⁶ De gebruikelijke interpretatie is dat in deze rituelen in Europa de geslachtsrijpe meisjes tot koningin gekroond werden. De stoeten imiteren echter een bruiloftsstoet, zodat niet de vruchtbaarheid in het algemeen, maar de gesocialiseerde vruchtbaarheid werd bekroond. De waardering van de vruchtbaarheid van de bruid als resultaat van het huwelijk wordt door de suggestie van een bruid die al zwanger is, natuurlijk op losse schroeven gezet. De situering van de stoet in de oogsttijd lijkt eerder als dubbelzinnige onderstreping bedoeld van de vruchtbaarheid van het huwelijk die weliswaar in alle kringen werd gewenst, maar volgens de opvattingen van het publiek liever ná de huwelijkssluiting dan ervoor.

⁷⁴⁴ Het feit dat de samenstelling van de bruiloftsstoet van Johann von Kolowrat, een neef van de eerste echtgenote van Ferdinand II, Philippine Weiser, door keizer Ferdinand zelf ter hand werd genomen, laat zien hoe belangrijk deze openbare manifestatie werd gevonden. In de collectie van Schloss Ambras bevinden zich ingekleurde kopergravures van deze stoet. Schloss Ambras, Innsbruck, inv.nr. KK 5269. Het huwelijk werd gesloten op 15 februari 1580. Zie GURSCHLER & KELLER 2002 met afbeeldingen.

⁷⁴⁵ Over de schilderijen van Pieter Breughel de Jonge (9 exemplaren) en David Vinckboons (1 exemplaar): MARLIER 1969, 369-371; ERTZ 2000. De uitbeelding verschilt op enkele punten met de kinderbruiloft. De pinksterbruid draagt een rijke kroon en kleding, een uitdossing die sterk contrasteert met de dorpse omgeving, waarin de stoet rondgaat. Vooraan lopen twee jongens, die met viool en trommel de stoet begeleiden, terwijl de bruidsjonkers hebben plaatsgemaakt voor bruidsmisjes. De stoet bestaat net als die van het kinderspel uit als volwassen vrouwen verklede meisjes (en jongens?).

⁷⁴⁶ TER GOUW 1871, 224.

Ten slotte was de bruiloftsstoet op zichzelf al een teken van de openbaarheid van het huwelijk die door het publiek als zodanig zeker is gewaardeerd, omdat daarmee tot uitdrukking kwam dat het huwelijk met toestemming van de wederzijdse familie en met de daarbij behorende uitwisselingen tot stand kwam, hetgeen door de kerk al in een heel vroeg stadium was bevorderd. Tot deze uitwisselingen hoorde het overbrengen van de bruid naar het huis van de bruidegom. Deze 'traductio domum', het voeren van de de bruid in een feestelijke optocht naar het huis van de bruidegom, waar aan het einde van de dag het huwelijk werd voltrokken door de bijslaap, is vooral in de *Bruiloftsserie* van Marten van Cleve heel goed herkenbaar. De centrale plaats van de bruid die blijkt uit de gebruiken rond de bruidskroon, de bruiloftskleding en de formatie van de stoet, kwam voort uit het overbrengen van de bruid als deel van de huwelijksuitwisselingen, waarbij zij zeker geen koopwaar was, maar gewaardeerd werd als vruchtbare vrouw in haar relatie tot haar familie, waaraan zij haar identiteit ontleende. Het huwelijk kwam weliswaar al definitief tot stand met het uitspreken van de wederzijdse instemming met het huwelijk en de huwelijksbelofte, maar daarmee waren de traditionele huwelijksuitwisselingen, die eraan voorafgegaan waren tijdens vrijage en verloving, niet afgerond. Daarin speelde de overdracht van de bruid, afgesloten met de consummatie van het huwelijk door de bijslaap, nog steeds een belangrijke rol. Vandaar de centrale plaats die de bruid op alle *Boerenbruiloften* inneemt.